

A SZLAVOFILEK ÉS AZ OROSZORSZÁGI JOBBÁGYFELSZABADÍTÁS

A parasztkérdés Oroszországban a múlt század első felében — párhuzamosan a feudális rendszer kibontakozó válságával — egyre inkább mindennapos beszédtema, sőt kormányzati tervezetések ügye is lett.¹ Az uralkodó osztály különböző rétegei foglaltak állást e kérdésben, s még mielőtt a krími háború nyomán közvetlenül megvalósítandó reformprogrammá vált a jobbágyfelszabadítás, már szinte irodalma is támadt (nem is beszélve a parasztnozgalmakról, amelyek állandóan napirenden tartották az ügyet).

A szlavofilek, ez a nyugati fejlődés távlataitól visszariadó és a régi Oroszországhoz (s egyúttal a paraszti Oroszországhoz, az obscsinához) menekülő nagybirtokos nemesi csoport ugyancsak foglalkozott a kérdéssel.² Alapvetően persze a birtokos osztály gazdasági nehézségei (s ezek éppen az 1840—50-es években, a szlavofilek első nemzedékének tevékenysége idején fokozódtak) készítették őket erre. Olyan általános jelenség ez Kelet-Európában, hogy különösebb bizonyítására nincs is szükség. A szlavofilek tudatosan nem is így vizsgálták a kérdést, legalábbis a legtöbben nem, hanem valamiféle nagyúri filantrópiából először, s később egyre inkább mint saját elméletük logikus

¹ Az oroszországi jobbágyfelszabadítás előzményeire és lefolyására I. П. А. Зайончковский: Отмена крепостного права в России. Москва 1954, 1960²; П. А. Зайончковский: Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г. Москва 1958; magyarul rövid összefoglalásban *Niederhauser Emil*: A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában. Bp. 1962. 159—203. l.

² A szlavofilekre I. С. С. Дмитриев: Славянофилы и славянофильство. (Из истории русской общественной мысли середины XIX в.) Историк — марксист 1941. № 1. 85—97. (a tanulmány vitája uo. 97—100. l.); Очерки по истории философской и общественно-политической мысли народов СССР. I. Москва 1955, 380—83. A szovjet álláspontot fogalmazza meg a Большая Советская Энциклопедия 39. kötete is (Moszkva 1956, 303—5. l.), ugyancsak Sz. Sz. Dmitriev tollából, hangsúlyozva liberális-konzervatív és burzsoá-földesúri jellegüket, de részvételüket is a jobbágyreform előkészítésében és végrehajtásában. Érinti a szlavofil állásfoglalást H. Г. Сладокевич: Очерки истории общественной мысли России в конце 50-х начале 60-х годов XIX века. Ленинград 1962. A korábbi szovjet feldolgozásokat közli az 1917—52 közti szovjet történettudományi termés bibliográfiájának I. kötete. (История СССР. Указатель советской литературы за 1917—1952 гг. I. История СССР с древнейших времен до вступления России в период капитализма. Москва 1956.) A nyugati irodalom is elég sokat foglalkozik a szlavofilekkel, egyrészt valamelyest eltúlozza súlyukat a századközépi orosz szellemi életben, másrészt előtérbe állítja nézeteik nyugati forrásait és lebecsüli hazai rugóikat. Így legújabban *Eberhard Müller*: Zwischen Liberalismus und utopischem Sozialismus. Slavophile sozialtheoretische Perspektiven zur Reform vor 1861. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 1965. 13. k. 4. sz. 511—30. l. Korábbi munkákból említést érdemel *A. Gratieur*: Le mouvement slavophile à la veille de la révolution. Paris 1953; *Nicholas V. Riasanovsky*: Russland und der Westen. Die Lehre der Slavophilen. München 1954; *P. K. Christoff*: An introduction to nineteenth-century Russian Slavophilism. A study in ideas. I. A. S. Chomjakov. The Hague 1961.

következményét, hiszen ha az ősi orosz jellemet, az orosz „alapelveket” éppen a parasztságban találták meg, s erre vonatkozólag számtalanszor nyilatkoztak is, nem lehetett közömbös számukra ennek a parasztságnak a sorsa.

Mindennapos tapasztalatuk is összehozta a nagybirtokokkal rendelkező földesurakat a parasztkérdéssel. Alekszandr Ivanovics Koseljev, egyike a legmozgékonyabbaknak s a legkevésbé elzárkózottaknak a szlavofil csoportból, az 1830-as évek második felében az egyik kormányzóság nemesi előljárója. Ebben a minőségében is közvetlenül tapasztalja a parasztságot nehéz sorsát, s Herzenre emlékeztető történeteket tud elmondani a paraszti ellenállásról. Az egyik jobbágynyúzó földesúr, aki egyébként szélütött is volt, s járnai sem tudott, télen kikocsizott. A kocsis az erdő kellős közepén otthagytta, felakasztotta magát, s a földesúrra a lassú fagyhalál várt volna, csak az mentette meg, hogy a lovak szép lassan hazakocogtak.³

A csoport vezető ideológusa, Alekszej Sztjepanovics Homjakov 1842-ben két cikkben is kiállt az akkor hozott ukáz mellett, amely lehetővé tette a földesurak és a jobbágyok közt a szolgáltatásokra vonatkozó szerződések megkötését (afféle úrbérrendezés lett volna ez, csak hogy önkéntes alapon), s tanácsokat adott, hogyan lehet a szerződéseket úgy megkötni, hogy mindkét fél jól járjon vele.⁴ Egy később írt, akkor nem publikált levelében az obscsinával foglalkozik, s szembeállítja az Európában uralkodó két agrártípussal, az angol nagybirtokkal és a francia kisbirtokkal, mint egészen más jelenséget. A parasztság fejlődése szempontjából nagy jelentőséget tulajdonít neki, hiszen nemcsak mezőgazdasági, hanem ipari obscsina is van, legalábbis kifejlődésben. Jövőjére vonatkozólag azonban ekkor nem mer határozottan nyilatkozni.⁵ Az 1842-es ukázban csak az első lépést látta. Mint erkölcsi kérdésekkel is sokat foglalkozó filozófus, több ízben írt arról (magánlevelekben persze), milyen erkölcsi hátrányt jelent a jobbágyok feletti uralom a földesurak számára is. Amikor már konkrétan megkezdődtek a jobbágyreform előkészületei, a teljes felszabadítás gondolata mellé állt, de úgy, hogy a parasztságot feltétlenül kapjanak földtulajdont, s ezt meg is válthassák. Saját jobbágyai tekintetében arra készült, hogy megszünteti a robotot, kölcsönös egyezmény alapján.⁶ Amikor 1860-ban meghalt, egész földjét (az addig majorságilag művelt területet is) végrendeletében használatra szétosztotta a parasztságnak.

Halála után, s 1860-ban. A szlavofilek általában elvben sokkal inkább sürgették a jobbágyok felszabadítását, mint amikor saját jobbágyaikról volt szó. Bár ott is tettek néha, a reformot megelőzően, egyéni intézkedéseket. Itt kell megemlíteni Vlagyimir Alekszandrovics Cserkasszkij herceg nevét. Ő maga ugyan nem tartozott szorosban a szlavofil táborhoz, igyekezett is magát elhatárolni tőlük, de az 1850-es években többször is írt a szlavofil sajtóban.⁷

³ Записки Александра Ивановича Кошелева (1812—1883 годы). Berlin 1884 (a továbbiakban *Кошелев*: Записки). 61. 1.

⁴ О сельских условиях. Москвитянин 1842. № 6; Еще о сельских условиях. Москвитянин 1842. № 8. Полное собрание сочинений Алексея Степановича Хомякова. Изд. четвертое. Москва, 1904—1914 (a továbbiakban *Хомяков*: Сочинения). III. 63—74, 75—85. 1.

⁵ О сельской общине. Кв. 1849-ben írt levél. *Хомяков*: Сочинения III. 459—68. 1.

⁶ Ю. Ф. Самарин: Хомяков и крестьянский вопрос. Русская Беседа 1860. № 2. Сочинения Ю. Ф. Самарина (A továbbiakban *Самарин*: Сочинения). Том первый. Статьи разнородного содержания и по польскому вопросу. Москва 1877, 245—50. 1.

⁷ О. Трубецкая: Материалы для биографии кн. В. А. Черкасского. Том первый. Кн. В. А. Черкасский и его участие в разрешении крестьянского вопроса. 1—2. Москва 1901—1904 (A továbbiakban *Трубецкая*: Материалы). I. 35—7. 1.

Cserkasszkij 1846-ban (22 éves volt ekkor) cukorgyárában dolgozó jobbágyainak megengedte, hogy fejenként 60—100 rubel ellenében, amelyet 2—3 év alatt kellett kifizetniök, felszabadítsák magukat. (Ahhoz képest, hogy a század eleje óta lehetséges volt a jobbágyok egyéni felszabadítása egyszeri váltáság lefizetésével, de ehhez több ezer rubeles összegeket fizettek le a parasztok, az összeg nem magas.) A tehetősebb parasztok meg is váltották magukat. Földdel nem járt a jobbágyfelszabadítás, de Cserkasszkij pénzjáradék fejében átengedte nekik használatra a föld felét, később pedig több mint száz gyeszjatyina földet eladott nekik.⁸ A fiatal földesurak általában engedékenyebbek voltak. Ivan Szergejevics Akszakov, aki később a szlavofil mozgalomnak a pánszlávizmusha átívelő szárnyát képviselte, 1849. február 21-én még megesküdtött magában, hogy sohasem lesznek jobbágyai, s megírja, a földesuraknak el kell majd viselniük bizonyos veszteségeket a jobbágyfelszabadítással kapcsolatban, de ez méltányos, hiszen évszázadokon keresztül éltek jogaikkal. Holott a parasztnak több joga van a földhöz, mint a földesúrnak.⁹

Másrészt azonban ott van a már említett Koseljov példája. 1847-ben megjelent cikke: „Kénytelen munka kettős teher”¹⁰ nagy feltűnést keltett a maga idejében, s azóta is szokták idézni, mint a rendszer éles bírálatának mintapéldáját. Ugyanabban az évben a rjazanyi kormányzáság nemeseinek tervezetet nyújtott be a parasztok helyzetének javításáról, s ebben a szolgáltatások pontos rögzítése lett volna megint a lényeg, de külön bizottságok segítségével történt volna meg a helyzet felmérése.¹¹ Nos, ez a Koseljev, aki olyan pontosan látta, milyen haszontalan dolog a robot, saját jobbágyainak 1861 őszén (!) javasolta, hogy térjenek át a robotról a pénzjáradéokra.¹²

S felhozhatjuk még a csoport Homjakov mellett másik vezető ideológusának, Ivan Vasziljevics Kirejevskijnek az állásfoglalását is. Ő is, mint Homjakov, meg általában a szlavofilek, mélységesen vallásos. De amikor 1847-ben nővére tanácsát kéri, nem volna-e jó, ha lelke üdvössége érdekében végrendeleti úton felszabadítaná jobbágyait, Kirejevskij válaszában arra utal, hogy Koseljov, Homjakov meg mások sokat emlegetik ezt mostanában, de ő személy szerint nem tanácsolja, nem mintha a jobbágytartó rendszert jónak tartaná, de ilyen időkben csak nehézségeket okozhat az ilyen lépés, általános zavart. A földesúr, még a legostobább is, jobb a parasztjaihoz, mint bármelyik állami hivatalnok, hiszen jól tudja, hogy parasztjainak jólététől függ az övé is. Mások megpróbálták, s rájöttek, hogy mindkét fél számára csak hátrányokkal jár. Koseljov egyébként, mondja nem minden ironia nélkül, „emancipátor ex officio”, de saját jobbágyainak ő sem javasolja.¹³ Nem sokkal később Koseljovhoz intézett egyik levelében veti fel megint a kérdést, s úgy látja: a jobbágyok föld nélkül való felszabadítását a kormányzat nem engedi meg, ha viszont kb. 5 gyeszjatyina földet adnának nekik fejenként, ez tönkretenné a földesurakat,

⁸ Уо. 17—8. 1.

⁹ Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Часть первая. Учебные и служебные годы. Том второй. Письма 1848—1851 годов. Москва 1888, 108. 1.

¹⁰ Нил Петрович Колопанов: Биография Александра Ивановича Кошелева. II. Возврат к общественной и литературной деятельности (1832—1856 гг.). Москва 1892, Mell. 11—13. 1. Земледельческая газета 1847. № 99.

¹¹ Уо. 17—23. 1.

¹² Кошелев: Записки 131. 1.

¹³ 1847. márc. 17. М. V. Kirejevskajához írt levél. Полное собрание сочинений И. В. Киреевского в двух томах. Под ред. М. Гершензона. Москва 1911, II. 242—45. 1.

tehát egy megoldás lehetséges, ha már sort kell keríteni a felszabadításra: hogy valamelyes földet adjanak nekik. Nem kétséges, hogy a felszabadított parasztok nemcsak tönkremennek majd, mert nem tudnak önállóan gazdálkodni, hanem el is zülленek, mindenüket elisszák.¹⁴ De, mint egy Koseljovhoz kb. ugyanekkor intézett másik levelében írja, nem elvből ellenzi a jobbágyfelszabadítást, amelyre egyébként véleménye szerint a kormány nem is hajlandó, legfeljebb inventarizálásra (vagyis úrbérrendezésre), hanem azért, mert amíg a nyugati szellem uralkodik Oroszországban, addig nem szabad semmit sem megváltoztatni, mert a változás nyugati mintára történne. 10—15 éven belül a korszellem felszabadul majd a német racionalizmus uralma alól, akkor elő lehet venni a kérdést.¹⁵

Az 1850-es években azonban, éppen a krími háború tapasztalatai nyomán is, a szlavofilek nagyrészt a felszabadítás mellett foglaltak állást. Koseljov írja visszaemlékezéseiben, hogy I. Miklós halálhíre nem sok embert szomorított meg. Mindenki azt remélte, hogy az új cár uralkodása idején majd megvalósul a jobbágyfelszabadítás és az alkotmány behozatala.¹⁶ Koseljov mellett ekkor a jobbágyfelszabadítás másik jelentős híve, Jurij Fjodorovics Szamarin a csoportból éppen az, aki nem annyira elméleti kérdésekben tűnt fel, ott inkább azt népszerűsítette, amit Homjakovtól és Kirejevskijtől tanult; hanem gyakorlati, gazdasági és hivatali tevékenységével volt számottevő. 1856-ban, amikor a jobbágyfelszabadítás még nem volt hivatalosan hirdetett kormányprogram, s így nyomtatásban nem is lehetett róla szólni, egyik tanulmányában mégis erre céloz, amikor azt mondja: lehetséges, hogy az egyéni szabadság és a társadalmi rend kapcsolatát, a nagybirtok és a kisbirtok ellentétes előnyeinek egybehangolását éppen Oroszországban valósítják majd meg.¹⁷

Szamarin az a szlavofilek sorában, aki már elég korán állást foglalt a parasztok földdel való felszabadítása mellett, ami évtizedek óta az egyik alapvető vitás kérdése volt az egész felszabadításnak. 1846-ban, amikor már állami szolgálatban volt, hivatalos összeállítást kellett készítenie a livóniai jobbágyreform eredményeiről. Ennek az összeállításnak a befejező szakasza egyéni munkája, ebben kifejti: 1804-ben Livóniára vonatkozólag a kormány elismerte a paraszt és a föld elválaszthatatlanságát, de olyan formában, hogy a paraszt a földhöz van kötve. 1819-ben a jobbágyreformmal megadták a személyes szabadságot, de földet nem adtak hozzá, ezért a teendő: el kell ismerni a parasztok jogát a földhöz.¹⁸ S ami Livóniára áll, az Oroszországban is érvényes kell legyen.

Cserkasszkij, néhány más tulai földesúrral egyetértésben, még 1847-ben összeállított egy tervezetet a jobbágyok felszabadítására, ennek értelmében egyéni, fokozatos felszabadítást kellene végrehajtani. A jobbágy fizessen maximálisan 100 rubelt, ezért megkapná az egyéni szabadságot, házat és 1 gyeszjatyina földet. A nők a felszabadításért nem fizetnének semmit, magánosok 50 rubelt. A földesúr belső szolgálatában álló jobbágyok, meg az ipari üze-

¹⁴ A. I. Koseljovhoz 1851 tavaszán írt levél. Uo. 245—55. 1.

¹⁵ 1851. febr. 20. Uo. 253. 1.

¹⁶ Кошелев: Записки. 82. 1.

¹⁷ Два слова о народности в науке. Русская Беседа 1856. № 1. Самарин: Сочинения I. 118. 1.

¹⁸ Заключение к историческому обозрению уничтожения крепостного состояния в Лифляндии. Самарин: Сочинения. II. Крестьянское дело до Высочайшего рескрипта 20 ноября 1857 года. Москва 1878, 438. 1.

mekben foglalkoztatottak föld nélkül szabadulnának fel, de szintén 100 rubelt kellene fizetniök. Az 1 gyeszjatyina földön túlmenően, minthogy ebből a parasztesalád nem tud megélni, még legalább 3 gyeszjatyina földet kellene nekik juttatni, s ezekért gyeszjatyinánként maximálisan 45 rubelt kellene fizettetni.¹⁹

Szamarin a nyugati kormányzóságokban (a kijeviben, podóliaiban és volhyniaiban, ahol lengyelek a földesurak) 1847—48 során bevezetett inventáriumokról azt írja, hogy a kísérlet sikerült, a nagy átalakulás minden vérontás és felfordulás nélkül, amivel a jobbágyrendszer hívei szokták ijesztgetni a reformereket, végbement. S az inventáriumokban (magyarán, ahogy már utaltunk rá, urbáriumokban) a földesurak csak az első lépést látják. Persze normális nagyságú telkeket kell adni a parasztnak, amelyekben meg is tudnak élni.²⁰ A lengyel és ukrán földesurak elnyomó szerepét elég világosan látja, s Ukrajna önállóságának hiányát éppen azzal magyarázza, hogy a földesurak megszakították a paraszt és a föld kapcsolatát. Eppen az orosz kormányzat volt az, amely az inventáriumok bevezetésével javított az ukrán nép sorsán.²¹

Az 1850-es évek elejére tehát a szlavofilek körében is akadt már, aki határozottan a jobbágyfelszabadítás mellett foglalt állást, természetesen olyan felszabadítás mellett, amely a földesurak számára messzemenően kedvező. A krími kudarc, mint már utaltunk rá, egyszerre élesen vetette fel az egész jobbágytartó rendszer csődjének kérdését. Szamarin a háború alatt, népfölkelő szolgálata idején készített egy nagyobb terjedelmű feljegyzést, s 1856 őszén küldte Pétervárra: A jobbágyi állapotról és a polgári szabadságra való átmenetről.²² Megállapítja, hogy Oroszország saját belső erőtlensége miatt veszítette el a háborút. A megoldandó kérdések közül az első helyen a jobbágykérdés áll. El lehet hallgatni a kérdést, de akkor előbb vagy utóbb elemi erővel kitör. 20 éve a kormány még maga is elismerte, hogy a jobbágyrendszer rossz, ma viszont beszélni sem szabad róla. A fennálló helyzet védelmezői földesúr és paraszt patriarchális viszonyára szoktak hivatkozni, holott a helyzet valójában az, hogy „a földesúrnak szinte korlátlan és számadásra való kötelezettség nélküli hatalma van, mint az atyának a családban; a parasztnak azonban nem atyjukat látják benne, hanem természetes ellenségüket, és igyekeznek megszabadulni tőle”.²³ A földesúr teljesen önkényesen bánik parasztjaival, hiszen nemhogy állami törvények, de még a közvélemény sem akadályozza meg ebben. A parasztnak az erőszakkal szemben arra kényszerülnek, hogy hazudjanak, csaljanak. Eppen Oroszországban a legkevésbé indokolt a jobbágyrendszer. Hiszen az állam nem erőszakkal jött létre, hanem közös akarattal és egyetértéssel (Szamarin itt a szlavofil történetnézetet egyes tételét magyarázgatja). A cár és a nép közé odatolakodott a nemesség, elzárja őket egymástól. Pedig a nép szereti a cárt, a cár is szereti a népet, s már régóta gondol felszabadítására. S a nép hiszi is, hogy a cár meg akarja adni a szabadságot. „Rettenetes

¹⁹ Трубецкая: Материалы. I. 23—24. I.

²⁰ Замечания об инвентарях, введенных в 1847 и 1848 г. в помещичьих имениях Киевской, Волынской и Подольской губерний, и о крепостном праве в Малороссии. Самарин: Сочинения. II. 6—9. I.

²¹ Ismertetés П. А. Кулиш: Повесть об украинском народе. Санкт-Петербург 1846 с. könyvről, kb. 1850-ből. Самарин: Сочинения. I. 294, 297. I.

²² О крепостном состоянии и о переходе из него к гражданской свободе. Самарин: Сочинения. II. 17—136. I.

²³ Уо. 25. I.

most, amikor reménykedik [a nép]; kevésbé lesz vajon rettenetes, ha megölik benne a reményt és kétségbeesik?"²⁴ 300 ezer rémült földesúr áll szemben 11 millió jobbággal, aki úgy tudja, hogy a nemesség összeesküszik a cár ellen, s együttérez a cárral ezzel a közös ellenséggel szemben, a törvényekben nem látja a cár akaratát, a kormányt árulónak tartja. Ezek a jobbágytartó rendszer politikai következményei.

A gazdasági következmények nem kevésbé ijesztőek. Szamarin itt elég reális képet ad a korabeli orosz gazdasági életről, s a feudális rendszer kritikája során Stuart Millt és Roschert idézi tekintélyként. A jobbágyrendszer és a paraszt vagyoni bizonytalansága miatt hiányoznak a népi termelés fő rugói. Még arra is hivatkozik, hogy 1848-ban a forradalmi Franciaországban megpróbáltak a munka megszervezésével, s ez nem ment. Az orosz rendszer most egy alapon áll a szocialistákkal, hiszen minden kényszerített munka mesterként szervezett. „Az egyedüli különbség abban áll, hogy a szocialisták abban reménykedtek: a tömegek önkéntes egyetértésével kötik egybe, mi pedig megelégszünk kikényszerített engedelmességükkel.”²⁵ A gazdasági hátrányokról szólva említi meg a meszjacsnnyikok, a földjüktől megfosztott, a földesúrtól havi ellátmányt kapó parasztok helyzetét; s úgy látja, főképpen ott nő ezeknek a száma, ahol a birtokok elaprózódnak. A földesurak ifjabb nemzedéke már nem tartja természetesnek ezt a helyzetet. Azt sem, hogy a földesúr gyámkodni kíván parasztjai felett, s ezzel túlságosan beleavatkozik gazdálkodásukba. A nép is egyre kevésbé tűri el ezt a rendszert. A földesúri önkény viszont továbbra is nő. Idézi az utolsó 20 év kormányrendeleteit, amelyek ellentmondó rendelkezéseiből egyáltalán nem lehet kitapintani, mit is akar a kormány. Ezért nevezik azt, aki felveti a felszabadítás kérdését, egyszerre a kormánynak tetszelgő karrieristának és a kormány ellenségének. A továbbiakban felsorolja a jobbágyok különböző kategóriáit, s megállapítja, hogy éppen a legelső kategóriák, a meszjacsnnyikok és a belső szolgálatra berendelt, ugyancsak földjüktől megfosztott parasztok száma nő a leggyorsabban.

A legelső teendő tehát annak a megakadályozása, hogy ez a rendszer tovább fejlődhessen. Ezért a legsürgősebb intézkedések, hogy tiltsák meg a jobbágyok berendelését belső szolgálatra (s a földtől való megfosztást, ami ezzel együtt jár); tiltsák meg egész falvak átállítását a termény- vagy pénzjáradékról a robotra; tiltsák meg a nemesi birtok felosztását bizonyos normán alul. Legalább 75 jobbágy maradjon a felosztás után egy birtokon, ezek mintegy 45–60 gyeszjatyina földet tudnak egy nyomásban megművelni (a háromnyomásos rendszerben). Ne terjesszék ki az inventáriumok rendszerét a nagyorosz kormányzóságokra, hanem az 1842-es rendelet értelmében, de annak korlátozásait megszüntetve, segítsék elő a szolgáltatásokra vonatkozó önkéntes egyezségek megkötését. Meg kell tartani a faluközösségi rendszert, a mirnek önkormányzatot kell adni választott elöljárókkal, de meg kell tartani a földesúri joghatóságot is. Paraszt és uraság közt a kerületi nemesi elöljáró legyen a közvetítő. Mindezek a javaslatok az átmeneti korszakra érvényesek (a jobbágyi állapotból a polgári szabadságra való átmenetről van szó). A paraszti adófizetésbe és az újoncállításba nem kell a földesurat bevonnai. A közéletmezésről a mirnek kell gondoskodnia. A kérdéseket rendező ukázba be kell venni, hogy ha a földesúr és parasztjai között nem jön létre önkéntes szerződés, akkor az

²⁴ Uo. 35. l.

²⁵ Uo. 42. l.

állam avatkozik be, s kötelezővé teszi a szerződés megkötését. Szóljon az ukáz azokhoz a földesurakhoz, akik robotot hajtanak be. Legelső következménye akkor legalább annyi lenne, hogy sok földesúr áttérne a robotról a pénzszolgáltatásra, s ez is nagy eredmény volna. Ilyen egyezkedés persze csak kevés földesúrtól várható el, ezek számára azonban lehetővé kell tenni ezt az utat. Meg kell engedni a városi tőkéseknek is, hogy betelepült birtokot vásárolhassanak (az eddig érvényes rendelkezések szerint ugyanis nem-nemesek nem vásárolhattak meg jobbágyok által települt földet, vagyis más szóval csak megműveletlen földet vehettek meg). Ennek engedélyezése emelné a birtok árát, az új tulajdonos könnyen ki tudna egyezni a paraszttal, a tőke megjelenése fellendítené a mezőgazdaságot. A parasztnak meg kell engedni, hogy kölcsönt vegyenek fel a maguk és a föld megváltására. A megváltási összeg lehet a paraszt használatában álló föld egy része is, de úgy, hogy legalább 2,5 gyeszjatyina jusson egy főre. Meg kell engedni, hogy a földesurak haláluk után felszabadítsák jobbágyaikat. Lehetővé kell tenni azt is, hogy a jobbágyok egyénileg megválthassák magukat, akár a földesúr engedélye nélkül is. A férfiak egyéni megváltásának a díja 18—50 év közti korban 350 rubel, 16—18 vagy 50—60 éves korban 100 rubel, a nők, gyermekek és 60 éven felüliek a megváltásért nem fizetnek. A felszabadítás fokozatos megvalósítása érdekében meg kell engedni a kérdés nyilvános vitáját, nem szabad elhanyagolni a közvéleményt. A cári család, a főtisztviselők, maga az uralkodó járjon elől jó példával. Néhány évvel az itt körvonalazott rendelet után újabb rendeletet kell kiadni, s ebben megjelölni azt a végső határidőt, amely után már az önkéntes megegyezések helyébe a kötelező egyezkedés lép. Utána felbecsülik a szolgáltatások értékét, s ezt (nem a föld árát) a megváltandó összeg kamatjának tekintik. Ezt az összeget az állam kifizeti a földesuraknak, akár belső, akár külföldi kölcsön segítségével, s a parasztnak majd letörlesztik. Ezzel szabad renddé válnak.

Egy 1856—57 fordulóján kiegészítésképpen készített feljegyzésben hozzáfűzi Szamarin, hogy jobb volna az egész parasztkérdést egyszerre elintézni, nem ilyen átmeneti intézkedések útján. Csakhogy az egyszeri elintézés esetében a földesurak kárpótlásához sok pénz kellene, ehhez az állami pénzügyek rendbehozása, ehhez pedig gondolkodni tudó pénzügyminiszter. A végső cél mindenképpen a parasztnak földdel együtt való felszabadítása.²⁶

Azért idéztük ilyen hosszan a tervezetet, mert az ott javasolt megoldási mód, az érvelés a felszabadítás és a földhözjuttatás mellett, a porosz példa, amelyre hivatkozik, a szlavofilek további tervezeteinek és gyakorlati tevékenységének is az alapja. Egyéni felszabadítás, földtulajdonnal együtt, olyan terjedelművel, hogy abból a parasztnak önállóan meg tudjanak élni, s a földesurak gyorsabb kárpótlása, alapként nem a föld, hanem az addigi szolgáltatások — ez az, lényegében véve, ahogy a jobbágyfelszabadítás végül is megvalósult oroszországban.

1856 augusztusában, a koronázás alkalmával Szamarin újabb feljegyzést készített Jelena Pavlovna nagyhercegnő számára. Ebben javasolta, hogy a két nagy gazdasági egyesület, a Szabad Közgazdasági Egyesület és a Moszkvai Mezőgazdasági Egyesület mellett hozzanak létre külön szakosztályokat a falusi igazgatás ügyeire, s ezek foglalkozzanak a jobbágy és földesúr viszonyával, könnyítsék meg az önkéntes egyezkedéseket, terjesszék az írástudást a parasztnak körében.²⁷

²⁶ Uo. 137—8. l.

²⁷ Uo. 139—43. l.

Amikor az 1857. november 20-i cári leirattal nyilvánosan is megindult a jobbágyfelszabadítás előkészítése, s a kérdést most már a sajtóban is tárgyalhatták; a szlavofilek Russzkaja Beszeda c. folyóiratukhoz külön mellékletet adtak ki Szelszkoje Blagousztrojsztvo címen, ebben tárgyalták meg a kérdés részleteit. Itt jelentette meg Szamarin a porosz jobbágyfelszabadítást ismertető tanulmányát, ebben a felszabadítás porosz formája mellett agitált.²⁸ Ugyanakkor ő maga, Koseljev és Cserkasszkij is külön feljegyzésekben juttatták el a kormányzathoz most már konkrétobb javaslatukat.

Koseljev úgy emlékezik vissza erre a három feljegyzésre, hogy Szamarin ekkor csak az önkéntes egyezkedésről szóló rendelet kiterjesztését javasolta, Cserkasszkij a felszabadítást föld nélkül képzelte el, pusztán a házzal és a hozzá tartozó háztáji földdel együtt; s az övé, Koseljové volt a legradikálisabb, mert az egyéni felszabadítással együtt javasolta a parasztek számára az egész, addig használatukban levő föld megváltását is. Négy összefüggő feljegyzésben adta elő tervzetét, ennek értelmében 3 évig teljesen önkéntes egyezkedésre bízták volna a megváltást, újabb három év során közvetítők útján történt volna a megegyezés, a hat év elteltével pedig már kötelező lett volna. Szamarin megijedt a tervzet radikalizmusától; Cserkasszkij volt, aki ragaszkodott hozzá, hogy küldjék el.²⁹

Valójában Szamarin 1857 augusztusában a jobbágyfelszabadítást előkészítő, 1857. január 3 óta működő titkos bizottság számára készített négy feljegyzésében³⁰ azt fejtette ki, hogy a történeti fejlődés értelmében Oroszországban a paraszteknek joguk van a föld birtoklására, a földesuraknak pedig joguk a föld tulajdonára. Mindenütt, ahol megrázkódtatás (vagyis forradalom) nélkül megszüntették a jobbágyrendszert, elismerték ezt a kettős jogot. Szamarin itt Poroszországra, Svédországra, a balti tartományokra hivatkozik. Az a felfogás, hogy a parasztek föld nélkül kell felszabadítani, ellentmond az egész történeti fejlődésnek, a parasztek számára káros, az állam szempontjából pedig veszélyes. Vitába száll azzal a felfogással is, amely az eddig használt föld kis részével akarná csak a parasztek felszabadítani, mert ez a felfogás sem ismeri el a paraszteknek a földhöz való jogát, csak éppen továbbra is meg akarja őket tartani a földön. A parasztek, aki földjéből nem tudna megélni, így kénytelen lenne földet bérelni, s nem kerülne sor kisajátítására. Szamarin azonban ezt a megoldást elveti, s csak a harmadik változatot tartja elfogadhatónak, amely szerint a parasztek vagy az addig használt egész földdel együtt szabadítják fel, vagy legalábbis annyival, amelyből meg tudnak élni. A parasztek szabad földtulajdonossá tételéhez négy szakaszt kell megvalósítani: 1. megkönnyíteni a kölcsönös egyezkedéseket; 2. állami beavatkozással rendezni a jobbágy—földesúri viszonyt, a szolgáltatásokat, a parasztek feletti joghatóság kérdését; 3. az államnak kell a földesurakat kártalanítania, ezt az összeget a parasztek fokozatosan visszafizetik az államnak; 4. ezzel teljesen szabadokká válnak. A faluközösségi birtoklást az adott pillanatban jobbnak tartja az

²⁸ Упразднение крепостного права и устройство отношений между помещиками и крестьянами в Пруссии. Сельское Благоустройство 1858. jan., febr., apr., nov. sz. *Самарин*: Сочинения. II. 191—400. 1.

²⁹ *Коселев*: Записки. 92—93. 1. Mell.: О необходимости немедленного уничтожения крепостного состояния (57—92. 1.); О различных способах освобождения крестьян (93—128. 1.); Предполагаемые меры к освобождению крестьян (129—162. 1.); Предполагаемые меры к освобождению дворовых людей (163—66. 1.).

³⁰ *Самарин*: Сочинения. II. 140—90. 1.

egyéninél, mert biztosítja a munkaerő és a föld egyensúlyát, s határt szab a föld felaprózódásának. Igaz, hogy a föld gyakori újrafelosztása káros, ezt a kárt azonban sokan túlbecsülik. Az obscsina könnyen átmehet az egyéni birtoklásba, ha ez szükségessé válik, megtartása nem köti meg a jövőre nézve a fejlődést, viszont ha már most az egyéni birtoklás elvét fogadják el, örökre megdöntik vele az obscsinát. „Az ésszerű konzervativizmus megköveteli, tartózkodjunk attól, hogy idő előtt átvigyük a földbirtoklás kérdését a népi szokás területéről a törvényhozás és a közigazgatás területére.”³¹

Szamarin 1857-ben még egy feljegyzést készített a titkos bizottság részére „A jobbágyi állapot enyhítésére és megkönnyítésére szolgáló intézkedésekről”,³² ebben a földesurak szeszélyének korlátozására s gazdasági téren is káros intézkedéseik megakadályozására azonnali rendszabályokat javasolt: engedjék meg a jobbágyok szabad házasodását földesúri engedély nélkül, önálló fellépésüket a bíróság előtt; adják meg a vagyonszerzés szabadságát, tiltsák meg a jobbágyok berendelését az urasághoz belső szolgálatra vagy havi ellátmányos szolgálatra (tehát tiltsák meg a földtől való megfosztást), tiltsák meg, hogy másokhoz adják szolgálatba, eladják föld nélkül vagy eladják rekrutának, tiltsák meg a termény- vagy pénzjáradék átalakítását robotra, tiltsák be a testi fenyítéket, a jobbágyok száműzését, a nemesi birtok felaprózását, engedjék meg a jobbágyok egyéni megváltását s hogy ehhez kölcsönt vegyenek fel, a tőkéseknek pedig engedjék meg jobbágyok által lakott föld megvásárlását. Mint láthatjuk, a jobbágyok egyéni szabadságára és jogképességére irányuló első pontok kivételével azok az intézkedések ezek, amelyeket Szamarin már egy évvel korábban javasolt. Új mozzanat viszont, hogy itt már nem önkéntes egyezkedésekről beszél, hanem hangsúlyozza az állami beavatkozás szükségességét.

Cserkasszkij a parasztek felszabadítására vonatkozó első tervezetében³³ a balti példára hivatkozva elveti a jobbágyok föld nélküli felszabadításának gondolatát. 1857-es nagyobb tervezetében³⁴ azonban már javasolja, tegyék lehetővé a parasztek föld nélküli önkéntes felszabadítását, ez ugyanis véleménye szerint nem vezetne proletariátus kialakulására, amitől sokan félnek, hiszen a legtöbb paraszt úgyis megmaradna és földet bérelne. Ő is szükségesnek látja, hogy megtiltsák a paraszt föld nélküli való eladását vagy belső szolgálatra való berendelés révén földtől való megfosztását. A földesúri visszaélések megbírálására a kormányzósági és kerületi nemesi gyűléseken korlátozott nyilvánosságot kell biztosítani. Módosítani kell az önkéntes egyezkedésekről szóló 1842-es rendeletet, formáit felszámolni. Engedélyezzék a jobbágyok végrendeleti úton történő felszabadítását. Bizonyos nem nemesi rétegek is vásárolhassanak nemesi birtokot. Azoknak a nemeseknek, akiknek nincs földbirtokuk vagy csak egészen csekély terjedelmű, ne engedjék meg jobbágyok tartását, az ilyen jobbágyokat szabadítsák fel úgy, hogy az állam előlegezi a megváltási összeget. Jobbágyok lakta földet nem szabad elzalogosítani. A nyugati kormányzóságokban bevezetett inventáriumokat meg kell tartani és kiegészíteni. A kormány ösztönözze a birtokosokat a felszabadításra. Enge-

³¹ Уо. 171. 1.

³² О мерах для смягчения и облегчения крепостного состояния. Уо. 401—25. 1.

³³ 1-ый проект постепенного освобождения крестьян. *Грубецкая*: Материалы. I. Mell. 1—7. 1.

³⁴ Записка о лучших средствах к постепенному исходу из крепостного состояния. Уо. Mell. 12—67. 1.

délezze a jobbágykérdés megvitatását legalább a mezőgazdasági egyletek sajtójában. Radikális változásra most még nincs szükség, 15—20 év múlva viszont sor kerülhet a földdel való felszabadításra.

Cserkasszkij egyébként 1858-ban javasolta egy hitelintézet felállítását, amely kölcsönöket nyújtana a jobbágyoknak az egyéni megváltáshoz. Erről cikket is írt, amelyet a cenzúra persze nem engedélyezett, mire Cserkasszkij közvetlenül Lanszkoj belügyminiszternél tiltakozott. Lanszkoj a pénzügyminiszter ellenzésére hivatkozott.³⁵ 1857-ben két, Jelena Pavlovna nagyhercegnőhöz intézett feljegyzésében Cserkasszkij már a készülő reform egyes részleteit bírálta.³⁶ Az egyéni megváltás során a paraszt tulajdonába kerülő háztáji terület értékének megállapításánál szükségesnek tartja a ház értékének levonását, hiszen azt a paraszt maga építette. Tiltakozik az ellen, hogy a paraszt személyét értékeljék, ezért helytelennek tartja, hogy az ipari kormányzóságokban (ahol a parasztok elsősorban háziipari foglalkozásukból éltek meg) a háztáji föld megváltási árát magasabban szabják meg. A szolgáltatás értékének megállapításánál a gabonaárral vagy a napszámberrel kell kapcsolatot teremteni. Itt is sürgeti a nyilvánosságot, s ő is a porosz példára hivatkozik, de azzal, hogy a porosz törvényhozás is eleinte hibákat követett el, csak az 1850-es rendezés (amely igyekezett a megmaradt parasztbirtokot fenntartani, tehát a további földfosztást megszüntetni) tekinthető jónak.

1858 során megalakultak az ún. kormányzósági bizottságok, hogy terveket készítsenek a jobbágyfelszabadításra. Koseljov, Szamarin és Cserkasszkij tagjai voltak ezeknek a bizottságoknak a maguk kormányzóságában, s itt nagy harcot kellett vívniok a többséggel, amely mindenütt ellenezte a jobbágyfelszabadítást. Cserkasszkij írja egyik levelében, hogy már volt egy párbaja a jobbágyfelszabadítás melletti fellépése miatt, s még továbbiakba is be akarják vonni.³⁷

Szamarin a Szelszkoje Blagousztrojsztvoban fejtegette nézeteit, polemizált olyan cikkekkel, amelyeket álnéven saját maga írt, hogy minél sokoldalúbban fejezhesse ki nézeteit. Állást foglalt újból az obscsina mellett³⁸ s amellett, hogy a parasztokat szabad tulajdonosokká kell tenni, ehhez azonban hosszabb átmeneti időszakra van szükség, mintegy 12 évre.³⁹ Szamarin itt a sztyeppés övezet földesurainak érdekeit fejezte ki, akik nem látták lehetségesnek, hogy azonnal áttérjenek a szabad bérmunkára.⁴⁰ Az obscsina mellett érvelve egy későbbi cikkében viszont azt is kimondja: Oroszországban a földközösség olyan mélyen belegyökerezett a nép életébe, hogy nélküle a gazdasági javítás sem képzelhető el. Az obscsina ellenfelei az angol és a francia mezőgazdaság példájára szoktak hivatkozni. Valójában azonban itt nem egyéni és közösségi művelés ellentétéről van szó angol—francia, ill. orosz vonatkozásban, hanem fejlett és fejletlen mezőgazdaság ellentétéről.⁴¹ „Amikor a gazdasági

³⁵ Трубецкая: Материалы. I. 131—33. 1.

³⁶ Уо. 67—93. 1.

³⁷ Cserkasszkij Szamarinhoz 1859. márc. 7. Уо. 317. 1.

³⁸ О поземельном общинном владении. Самарин: Сочинения. III. Крестьянское дело с 20 ноября 1857 по июнь 1859 года. Москва 1885, 3—18. 1.

³⁹ О теперешнем и будущем устройстве помещичьих крестьян в отношениях юридическом и хозяйственном. Уо. 19—55. 1.

⁴⁰ Заюнчковский: Отмена крепостного права. 1954. 80. 1.

⁴¹ Ismertetés С. Иванов: Поземельная собственность и общинное владение. Русский Вестник 1858. № 16. e. cikkéről. Сельское Благоустройство 1858. № 12. Самарин: Сочинения. III. 113—70. 1.

obscsinát védem, nálunk Oroszországban, és most, egyáltalában nem tekintem kifogástalan és általában alkalmazható formának”, ilyen forma alkalmasint nincs is.⁴²

1858 júniusától állandósult a levélváltás Koseljov, Cserkasszkij és Szamarin között. Cserkasszkijt 1857 végén Koseljov hívta haza külön levélben, amelyben nagy diadallal tudatta vele, hogy az uralkodó átkelt a Rubiconon, s most már neki kell látni a munkának.⁴³ A hármas levélváltás általában úgy történt, hogy a levélíró mindkét partnerének elküldte a levelet, vagy másolatban, vagy azzal a kéréssel, hogy továbbítsa a másikhoz. Szamarin augusztusban arról ír, hogy a sztyeppövezetben a robot már idejét múlta, a fő kérdés a föld, nem a személy szerinti felszabadítás, hiszen az utóbbiba a földesurak már bele-törődtek.⁴⁴ Ez azért is érdekes, mert a kormány ekkor hivatalosan még csak az egyéni felszabadítást tűzte ki célul, a földdel való felszabadítás csak 1858 végén került be programjába.

Koseljov azt javasolta, hogy előbb fárasszák el a nemeseket, ne kezdjék mindjárt az ingyenes egyéni felszabadítás kérdésével.⁴⁵ Szeptemberben Cserkasszkij beszámolt a kormányzósági bizottság választásáról. Minthogy a job-bágyrendszernek sok híve van, s a bizottságba ezek kerültek többségben, le kell mondania arról az alapelvről, hogy a parasztok tartsák meg eddig használt földjüket, s a fejenként 1–2 gyeszjatyinás földjuttatást kell pártolnia, ehhez talán meg tudja szerezni a többséget.⁴⁶ Egyébként kifogásolja, hogy Koseljov annyira ragaszkodik az obscsinához, nem szabad semmit sem mester-ségesen fenntartani, legyen az akár a pravoszláv vallás, akár az obscsina, mert az erőltetett megtartással csak ártunk az ügynek.⁴⁷

A kölcsönös levelezést még hosszan lehetne idézni, sok részlet derül ki belőle a kormányzósági bizottságok munkájáról. A szlavofilek elképzeléseikkel általában kisebbségben maradtak. Szamarin, aki a szamarai kormányzósági bizottságban igen nagy munkát végzett s rengeteg írásos feljegyzést is készített,⁴⁸ végül is A. Siskovval és D. Ricskovval kisebbségi véleményt nyújtott be, amely a korábbiakban ismertetett elképzeléseit konkretizálta.⁴⁹

Igaz, hogy 1858 decemberében Cserkasszkij tiszteletére a nemesség egy része ebédet adott, s Homjakov is pohárköszöntőt mondott,⁵⁰ de nagyjából ugyanekkor felesége azt írta Raden bárónőnek, hogy férje nyugodtan harcol, de remény nélkül, s a harc nem könnyű.⁵¹ Nemesi bíróság elé is akarták állítani.⁵² A következő évben is folyton arról szólnak a Koseljov és a másik kettő között váltott levelek, milyen nehéz a helyzet;⁵³ bár a kormány is támogatja

⁴² Уо. 169. 1.

⁴³ 1857. dec. 20. Трубецкая: Материалы. I. 92. 1.

⁴⁴ 1858. aug. 14. Уо. 112. 1.

⁴⁵ 1858. júl. 4. Уо. 117. 1.

⁴⁶ 1858. szept. 11. Уо. 148–49. 1.

⁴⁷ Cserkasszkij Szamarinhoz. 1858. szept. 21. Уо. 161–62. 1.

⁴⁸ Самарин: Сочинения. III. 173–474. 1.

⁴⁹ Положение об улучшении быта помещичьих крестьян и дворовых людей Самарской губернии. Проект меньшинства Комитета, составленный членами А. Шишковым, Д. Рычковым и Ю. Самариним. Уо. 271–376. 1.

⁵⁰ Трубецкая: Материалы. I. 272, 275–76. 1.

⁵¹ Уо. 235. 1.

⁵² Уо. 265. 1.

⁵³ Уо. 278. s köv. 1.

őket a nemesség elutasító köreivel szemben: Koseljovot, akit kibuktatnak a rjazanyi kormányzósági bizottságból, mint a kormány megbízottját helyezik oda vissza.⁵⁴

Időközben Szamarin és Cserkasszkij országos jellegű bizottságba kerültek. 1858. jan. 8-án az addigi titkos bizottságot átalakították főbizottsággá, 1859. március 4-én pedig a főbizottságon belül redakciós bizottságot hoztak létre a kormányzóságok részéről összeállított tervezetek összehangolására. Mindketten ennek a bizottságnak lettek a tagjai. Rosztovcev gróf, a bizottság elnöke 1859. február végén Pétervárott több ízben is beszélt Koseljovval, s nézetei annyira megnyerték a tetszését, hogy őt is meghívta. Kinevezésére azonban mégsem került sor, Koseljov véleménye szerint azért nem, mert a két szlavofil sajtóorgánium, a Russzkaja Beszeda és a Szelszkoje Blagousztrojsztvo szerkesztője volt.⁵⁵

Szamarin és Cserkasszkij itt is nagy tevékenységet fejtettek ki. Cserkasszkij újabb feljegyzéseket is készített az elnöklő Rosztovcev részére az erdőhasználat, az útlevel és a katonaállítás kérdéseiről; a cárné és a belügyminiszter részére, amelyben megvédi a redakciós bizottságokat, tervezetet állított össze a kerületek önkormányzatára vonatkozólag.⁵⁶ Itt is a paraszti földtulajdon elve mellett foglalt állást. Egy saját maga számára, még bizottsági munkálkodása elején készített feljegyzésében arról ír, hogy a bizottságban többen a liberalizmus álarcába öltözve arra törekszenek, hogy magas szolgáltatásokat szabjanak meg a parasztok számára, s azután azzal az ürüggyel, hogy a parasztok nem teljesítik kötelezettségeiket, elkergetik őket. Ha a kormány nem szab határt, az önkéntes megváltás csak család lesz. A nagyüzem robot és tőke nélkül nem működhet, márpedig a robotot mindenképpen meg kell szüntetni, ebből az következhet, hogy az első esetben (vagyis a robot megszüntetése esetén) a gabonatermelés majd csökken.⁵⁷

Koseljov közben külföldre utazott, mert kihagyták a redakciós bizottságból. Cserkasszkij májusban írt neki: mutasson rá külföldön, a cenzurától mentesen a pétervári és balti arisztokrácia káros szerepére a föld körül folyó vitában.⁵⁸ Koseljov Domo d'Ossolában megismerkedett Cavourral, aki éppen ekkor mondott le a miniszterelnökségről. Együtt szállnak meg, sokat beszélgetnek az oroszországi eseményekről, az obscsináról; s Cavour úgy véli: az obscsina „megmenti önöket a sok nyomorúságtól, amely ma Európát kínozza és a jövőben véget nem érő zűrzavarral fenyegeti. Önök nagyon szerencsések: az önök számára a jövő nem rémítő”.⁵⁹

Cavour ezt csak magánszemélyként mondja egy másik magánszemélynek. Bismarck azonban, az adott pillanatban pétervári porosz követ, óva inti az udvart a jobbágyfelszabadítástól: a porosz földesurak még most sem heverték ki az általa okozott kárt. Jelena Pavlovna nagyhercegnő, akinek ezt Bismarck Oranienbaumban mondja, azzal válaszol: annyira visszaéltek a parasztok munkájával, hogy bizonyos áldozatok a földesurak részéről teljesen jogosak.⁶⁰

⁵⁴ Кошелев: Записки. 100—101. l.

⁵⁵ Уо. 103—5. l.

⁵⁶ Грубецкая: Материалы. II. Mell. 15—21, 36—49, 101—28. l. stb.

⁵⁷ Уо. 20. l.

⁵⁸ 1859. máj. 30. Уо. 30. l.

⁵⁹ Кошелев: Записки. 114. l.

⁶⁰ Грубецкая: Материалы. II. 33. l.

Cserkasszkij újabb memorandumokban fejtette ki nézetét, hogy az eddig használt földet kell a parasztok kezében meghagyni. Egyik memorandumában az állami parasztok helyzetét is élesen megbíráta, bár eddig az ő felszabadításuk hivatalosan még szóba sem került.⁶¹ Közben kapta meg Koseljov levelét Ostendéből, amelyben felhívja figyelmét, hogy a paraszti föld mennyiségének megállapításakor ne a mostani helyzetet (1859 nyarát) vegyék alapul, hiszen a földesurak éppen az utóbbi időben sok földet elvettek a parasztoktól, hanem az 1858. április 1-i állapotot.⁶² Konsztantyin Akszakov viszont, egyike a legintranszigenesebb szlavofiloknak, éppen ekkor vetette szemére, hogy nem ragaszkodik az obscsinában az egyhangú határozatok elvéhez. Ha ezt valamelyik pétervári előkelő vagy nyugatos javasolta volna, hagyján, de éppen Cserkasszkij? hát akkor minek tanulmányozták együtt az orosz sajátosságokat?⁶³

A redakciós bizottság összehívása alkalmából Homjakov is bekapcsolódott az előkészületekbe: levelet írt Rosztovcevhöz,⁶⁴ melyben kifejti, hogy mindenki örömmel vette tudomásul: a felszabadítást átmeneti állapot bevezetése nélkül mondják majd ki. Ha ez anyagi okokból, mint hírlík, elmarad, s nem lesz kötelező a megváltás, akkor viszont hagyják meg a pénz- vagy munkajáradékot. A pénz legyen sokkal több, mint a megváltás szerint fizetendő kamat és törlesztés, különben a földesurak tönkremennek. Igaz, ez sem jó megoldás, különös tekintettel a földesurak és a parasztok között fennálló ellenségeskedésre. A csak önkéntes megegyezésen alapuló megváltás tervét sem az igazságosság szempontjából, sem pénzügyi megfontolásokból nem találja megfelelőnek. A parasztoknak juttatandó földmennyiséget fejenként 2 gyeszjatyinában javasolja (a novgorodi kormányzóságban és a Volgán túli területen 3 gyeszjatyina), a megváltás összege pedig legyen fejenkénti 80 (ill. 64) rubel; ez összesen 850 milliót tenne ki, de a nemesi adósságok levonása után csak 400 milliót. Javasolja, hogy a parasztok 1–4 évig maradjanak meg eddigi állapotukban. Nagyjából ekkor vehette tervbe, hogy a külföld felvilágosítására francia nyelvű röpiratot ír a jobbágyfelszabadításról. A befejezetlenül maradt tervezet⁶⁵ Oroszország nagyhatalmi helyzete szempontjából vizsgálja a kérdést: Oroszország elsőrendű nagyhatalom, tartalékai kimeríthetetlenek, ezért irigylik. Eltagadják tőle az európai fellépés erkölcsi jogát arra hivatkozva, hogy rabszolgák országa. Ebben van is valami igazság. Mert jog szerint ugyan a jobbágyság nem azonos a rabszolgasággal, következményeiben azonban mégis az. A továbbiakban nyilván a felszabadítás Oroszország külpolitikai tekintélyére kisértő következményeit szerette volna kifejteni, a kézirat azonban ezen a ponton megszakad.

Koseljov 1859 késő nyarán tért haza külföldi útjáról; tanúja volt a redakciós bizottság és a kormányzóságok részéről meghívott küldöttek közti vitának, s a vitában a küldöttek oldalára állt, megbíráta a redakciós bizottságot. Emiatt nézetellentéte is támadt Cserkasszkijjal és Szamarinval, de Homjakov és Akszakov helyeselték fellépését.⁶⁶ Koseljov Szamarinhoz szóló levelében meg is magyarázza az ellentét okát: egy dolgot akarnak mindketten, mégis

⁶¹ Уо. 42. 1.

⁶² 1859. aug. 9/21. Уо. 55. 1.

⁶³ К. Sz. Akszakov Cserkasszkijhoz. 1859. aug. 26. Уо. 115—19. 1.

⁶⁴ Хомяков: Сочинения. III. 292—318. 1.

⁶⁵ Уо. 410—11. 1.

⁶⁶ Кошелев: Записки. 117, 121. 1. Mell. 167—209. 1. Lipcsében 1860-ban kiadott munkája: Депутаты и редакционные комиссии по крестьянскому делу.

most két különböző táborhoz tartoznak: „önök minket ideológusoknak tartanak, vagy egyszerűen földesuraknak, mi önöket ideológusoknak vagy egyszerűen hivatalnokoknak”. Mindkét fél az abszolutizmus mellett van, de Koseljev és társai a bürokrácia ellen is, mert az ország és a kormány leggonoszabb ellenségének tartják. Most a bürokrácia és az ország párviadala folyik. A bürokraták minél több földet akarnak adni a népnek, de néhány jogát visszatartják; mi (vagyis a nemesség) kevesebb földet adunk, de annyit, amennyi szükséges, és teljes felszabadítást kívánunk.⁶⁷

Csak néhány hónapja mondhatni vállvetve küzdöttek, s most egyszerre ilyen nagy az ellentét. Persze Szamarin most már csakugyan inkább a kormányzat álláspontjára került, amely az adott pillanatban már ellenkezik az uralkodó osztály többségének egyéni nézetével, Koseljev viszont ez utóbbi szószólója.

Még néhány hónap, és Koseljev már arról ír Cserkasszkijnak, hogy siessenek az ügygel, még ha felemás is lesz a befejezés. Bejárta birtokát, s úgy látja: a viszony a paraszttal egyre rosszabbodik, a parasztok nem dolgoznak, lopnak, isznak, a földesúr hatalma esökkent, a rendőrség még inkább. „Ha önök késlekednek, lázadás lehet belőle, ha pedig nagyon megrendszabályozzák a népet, akkor végleg elrontják a dolgot.”⁶⁸

A redakciós bizottságok 1860. október 10-én befejezték munkájukat. A reform vitáját a főbizottság folytatta. Ebből a munkából már Cserkasszkij is kimaradt, egyedül Szamarin tevékenykedett tovább. Tevékenysége különösen a részletes statisztikai anyaggyűjtésben és felmérésben volt jelentős.⁶⁹ Itt is és főbizottsági tevékenysége során is⁷⁰ mindig különös tekintettel volt a nyugati kormányzóságokra, amelyeket ottani szolgálati éveiből jól ismert. Kifejtette, hogy ha ezekben a kormányzóságokban megszüntetik a robotot, de a pravoszláv pap számára (akit amúgy sem tisztelnek különösebben) továbbra is kell robotolni, akkor még inkább meggyűlölik a pópát, s ezt a lengyel és katolikus propaganda is kihasználja majd.⁷¹ P. P. Gagarin herceg felszólalására adott válaszában azt fejtette ki, hogy a megváltási összeg megállapításánál nem szabad a bér munka árát pénzre átszámítani, hiszen a földesurak is elismerik, hogy a robot sokkal kevésbé termelékeny, mint a bér munka, különben is alig akad Oroszországban szabad bér munka, amelyet irányadónak lehetne tekinteni.⁷²

A reform előkészítésének és kihirdetésének utolsó szakaszaiban a szlavofilek már nem vettek részt. A reform kihirdetését, a parasztszámokra tett hatását, a reform következményeit többféleképpen értékelték. Koseljev visszaemlékezéseiben csak arról beszél, hogy „a parasztszámok a nekik adományozott szabadságot igen jólelkűen és szerényen fogadták, mindenfajta zajos örömyilvánítás és a szabadság felhasználására irányuló viharos kísérletek nélkül”.⁷³ Ez a megállapítás azonban, éppúgy, mint az a másik, hogy az orosz nemesség „nagyszerű közvetítőket” adott a reform végrehajtására,⁷⁴ inkább

⁶⁷ 1860. febr. 1. *Трубецкая*: Материалы. II. 140—41. l.

⁶⁸ 1860. máj. 26. *Уо.* 190—91. l.

⁶⁹ *Самарин*: Сочинения. Том IV. Крестьянское дело с июня 1859 по апрель 1864 года. Москва 1911, 3—261. l.

⁷⁰ *Уо.* 265—381. l.

⁷¹ *Уо.* 369. l.

⁷² *Уо.* 331. l.

⁷³ *Кошелев*: Записки. 130. l.

⁷⁴ *Уо.*

már az emlékezés megszépítő messzeségének tulajdonítható. Szamarin, aki maga is készített egy tervezetet a jobbágyfelszabadítást bejelentő cári kiáltványhoz,⁷⁵ Cserkasszkijhoz intézett levelében liberális oldalról bírálja a kiáltványt; szemére veti, hogy a jobbágyrendszer utáni nosztalgia hatja át.⁷⁶ A szlavofilek tudomásul vették, hogy ennek meg kellett történnie. Cserkasszkij azt írja Koseljovnak, hogy az első időszakban a földesurak lesznek elnyomva, de másképp nem történhetett, az elintézést már nem lehetett halasztani; 23 millió ember kapott földet 120 000 rovására, az utóbbiak nagy többségének akarata ellenére. A parasztokat leginkább a testi fenyíték megszűnte örvendeztette meg. De vajon nem lesz-e mindebből még nagyobb forrongás, mint ami úgyis elkerülhetetlen volt? — kérdi aggódva.⁷⁷ Homjakov ügyében pedig (Koseljov ugyanis arra utalt, mi lesz Homjakov örökösével, miután Homjakov végrendeleti úton a parasztok használatába adta a földet még 1860-ban, s a majorsági terület éppen közepén van a parasztok földjei közt)⁷⁸ azt válaszolja: a parasztok birtokolják ezt a területet 5 évig, de utána vissza kell tőlük venni.⁷⁹

Koseljov, aki személy szerint rendben talál mindent, hiszen az ő birtokain a parasztok kezében levő tényleges föld a megsabott felső norma alatt van;⁸⁰ arra panaszkodik, hogy a parasztok nem hajlandók aláírni a szerződésleveleket, az úri földön a robotot (amely 1863-ig még kötelező maradt, ahol addig behajtották) gyalázatosan végzik.⁸¹ Szamarin arról számol be Cserkasszkijnak, hogy a parasztok új rendeletet várnak, elégedetlenek a felszabadítással, és tisztára magyar passzív rezisztenciát tanúsítanak.⁸² Cserkasszkij az, aki a legkevésbé elégedett a reformmal. Ja. A. Szolovjov szenátorhoz 1861 őszen intézett levelében azt írja: nem lehet elgondolni nagyobb szemérmertlenséget, mint ahogy a főbizottság és azután még az államtanács felemelte a szolgáltatásokat és csökkentette a föld nagyságát.⁸³ Az orosz paraszt megváltozásáról is ír. 1861 őszen bejárta birtokait, s egyes falvakban még a kötelező földmennyiségnél nagyobbakat is ígért egykori jobbágyainak: 3,5 gyeszjatyina helyett 4 gyeszjatyintát, másutt meg 4 helyett 6,5 gyeszjatyintát; de a parasztok itt is visszautasították, mert egy újabb, számukra kedvezőbb rendeletben bíztak,⁸⁴ ami egyébként országos jelenség volt. Koseljovnak, aki most már alkotmányt, országos dumát sürget, azt írja: emlékezzék vissza, hogy annak idején megelégedtek volna, ha a jobbágyfelszabadítást sikerül megvalósítaniok. Ne akarjon most ennél továbblépni. A helyi önkormányzat kiépítése most a fontos, ez a jövő.⁸⁵

Szamarin egyébként az újabb szlavofil napilapban, a Gyenyben írt cikkében azt fejtette ki, hogy a földesurak áldozatot hoztak a parasztok anyagi helyzetének megjavításáért, most kell sort keríteni a parasztok állampolgári nevelésére.⁸⁶ Gondosan beszámolt a reform végrehajtásáról a szamarai

⁷⁵ Самарин: Сочинения. IV. 372—81. 1.

⁷⁶ Зайончковский: Отмена крепостного права. 149. 1. (a 2. kiadásban 159. 1.)

⁷⁷ 1861. ápr. 29. Трубецкая: Материалы. II. 250. 1.

⁷⁸ 1861. ápr. 20. Уо. 245. 1.

⁷⁹ Уо. 255. 1.

⁸⁰ Уо. 245. 1.

⁸¹ Koseljov Cserkasszkijhoz. 1861. máj. 4. Уо. 283. 1.

⁸² 1861. nov. 29. Уо. 304. 1.

⁸³ Уо. 287. 1.

⁸⁴ Cserkasszkij Szamarinhoz. 1861. okt. 20. Уо. 297—99. 1.

⁸⁵ 1862. febr. 13—16. Уо. 353—55. 1.

⁸⁶ День 1862. febr. 10. Самарин: Сочинения. IV. 418. 1.

kormányzóságban; megállapította, hogy az ún. ingyentelek (hogy a paraszt megkapta egykor használt földjének negyedrészt, s ezzel minden további kötelezettség alól megszabadult) többet ártott, mint használt.⁸⁷ Kimutatásai szerint a kormányzóság egyik kerületében az egy főre eső földmennyiség a reform következtében 1 gyeszjatyinával és 337 szazsennyel csökkent.⁸⁸

Neki és Cserkasszkijnak hamarosan módjában állt, hogy az oroszországi jobbágyreform tapasztalatait a Lengyel Királyságban 1864-ben végrehajtott reformban hasznosítsák. Itteni tevékenységüknek és a lengyelországi reform egészének ismertetése azonban már meghaladja tanulmányunk kereteit.

Célunk itt mindössze annyi volt, hogy néhány adalékkal megvilágítsuk a szlavofilek állásfoglalását ebben a kérdésben. Annyi talán kiviláglott az eddigiekből, hogy egyéni különbségeik, sokféle nézeteik ellenére alapján véve (Kirejevskijt kivéve, aki azonban 1856-ban meghalt) megegyeztek, a paraszttal való felszabadítását kívánták a földesurak érdekeinek minél teljesebb megóvásával. Programjuk lényegében azonos volt azzal, amit a jobbágyreform a későbbiekben megvalósított. Program és reform egyaránt szemben állt a nemesi uralkodó osztály többségének pillanatnyi nézetével és óhajaival. Nem mintha itt (vagy akár Stein esetében Poroszországban vagy Kogálniceanu esetében Romániában) az államhatalom osztályok feletti intézmény lett volna, amely a nemességet rákényszeríti valamire. Csupán arról volt szó, hogy az államhatalom közvetlen birtokosai, ill. (mint itt) az uralkodó osztály egy része messzebb tudott tekinteni, s az osztály egészének érdekeit nagyobb távon eredményesebben képviselte. Nagyjából voltaképpen ugyanazt akarták, mint nyugatos ellenfeleik közül a liberálisok (M. Turgenyev, A. P. Kunyicin, T. N. Granovszkij): személyi szabadság és földtulajdonhoz juttatás. A liberálisok nagyobb hangsúlyt helyeztek a személyi szabadság kérdésre, s nem volt különösebb érzékük az obscsina iránt, nem is beszélve a korábbi jobbágy — földesúr viszony idealizálásáról, amely távol állt tőlük. Viszont a földtulajdon tekintetében még olykor szűkmarkúbbak is voltak a szlavofileknél; Turgenyev az 1830-as években csak 1 gyeszjatyina földet szabott meg minimumként. Egészen más volt persze a forradalmi demokraták programja: még legalísan megjelent munkáikban is azt követelték, hogy a paraszttal kapják meg az egész általuk addig birtokolt földet, de ne fizessenek érte megváltást. Herzen és Ogarjov az 1850-es években ezt még békés úton a kormányzat által meghatározott rendszabályként képzelték el. Csernyisevskij elképzelése már paraszti forradalom, amely teljesen megszünteti a földesúri földbirtoklást, s az egész földet a faluközösségek közt osztja fel. Ilyen radikális állásfoglalásra a vagyoni érdekeikre kényes konzervatív földesurak persze nem voltak hajlandók. De ha az itt tárgyalt eset kapcsán arra gondolunk, hogy konzervatív, az I. Péter előtti Oroszországot visszakívánó vagy legalábbis azt tökéletesnek tartó nagybirtokosokról van szó, akik egyébként félnek a polgári átalakulástól (legfeljebb az enfant terrible köztük, Koseljov akar más téren is messzebbre elmenni), akkor állásfoglalásukat a jobbágyfelszabadítás mellett, sőt ezen belül a földdel való felszabadítás mellett (a dekabristák közt is akadt a föld nélkül való felszabadítás híve!) mégis némiképpen pozitívabban értékelhetjük, mint ahogy az általában eddig szokásos volt.

NIEDERHAUSER EMIL

⁸⁷ О введении крестьянской реформы в Самарской губернии. Уо. 456. 1.

⁸⁸ Опыт статистической разработки уставных грамот по первому мировому участку Ставропольского уезда Самарской губернии. Уо. 467—82. 1.

ЭМИЛЬ НИДЕРХАУЗЕР

СЛАВЯНОФИЛЫ И КРЕСТЬЯНСКАЯ РЕФОРМА В РОССИИ*Резюме*

Автор излагает позицию руководящих деятелей идеологического течения в России, названного западниками и революционными демократами славянофильским, по вопросу о крепостном праве и в особенности по вопросу о крестьянской реформе в России в 40-х годах и в начале 50-х годов XIX в. Потом он рассматривает изменения в их взглядах, вызванные Крымской войной, проекты отдельных представителей славянофильского кружка и близких к нему помещиков (Ю. Ф. Самарина, А. И. Кюшелева, князя В. А. Черкасского) во второй половине 50-х годов относительно решения крестьянского вопроса, их деятельность в губернских комитетах и в редакционных комиссиях. Программа славянофилов предусматривала освобождение крепостных при наделении их землей, оставляя им всю землю или часть земли, которой они владели до того, во всяком случае таким количеством земли, которое обеспечивает содержание крестьянской семьи. Эта программа в основном была тождественна с осуществленной позже правительством реформой. По сравнению с революционным решением вопроса это была очень узкая программа, однако по сравнению с позицией подавляющего большинства российского дворянского помещичьего класса, совсем отвергающего реформу, она имела все-таки до известной меры положительный характер.

EMIL NIEDERHAUSER

DIE SLAWOPHILEN UND DIE BAUERNBEFREIUNG IN RUßLAND*Zusammenfassung*

Verfasser legt die Stellungnahme einiger führenden Mitglieder der russischen ideologischen Strömung, die von den Westlerischen und den revolutionären Demokraten Slawophil genannt wurde, in der Leibeigenenfrage und besonders in der Frage der Bauernbefreiung in den 1840-er Jahren und am Anfang der 1850-er Jahre dar, dann behandelt er die durch den Krim-Krieg hervorgerufenen Veränderungen und die Entwürfe der Slawophilen, die deren einzelner Vertreter, bzw. der ihnen nahestehenden Grundbesitzer (Ju. F. Samarin, A. I. Koscheljow, der Fürst V. A. Tscherkasskij) über die Lösung der Bauernbefreiung aus der zweiten Hälfte der 1850-er Jahre, ihre Tätigkeit in den Kommissionen der Gouvernements und in den Redaktionskommissionen. Das Programm der Slawophilen war die Leibeigenen mit dem Boden zu befreien, das von ihnen bis jetzt gebrauchtes Land, oder einen Teil davon, aber unter allen Umständen so viel Land bei ihnen zu lassen, wie es für den Lebensunterhalt einer Bauernfamilie genügend ist. Dieses Programm ist ungefähr gleich mit dem später bewirklichten Programm der Regierung. Es ist, mit der revolutionären Lösung der Frage verglichen, sehr armselig, aber gegenüber dem die Reform völlig zurückweisenden Verhalten der Mehrheit der russischen herrschenden Adelsklasse war es doch in gewissem Grade von positivem Charakter.